

YEVGENIY BERTELS

ULUG' O'ZBEK SHOIRI

Bizning qo'limizda Alisher Navoiy hayoti va ijodiga doir davriy jihatdan to'rtinchi ilmiy to'plam turibdi.¹ “**Mir Ali Sher**” nomli birinchi ilmiy to'plam Fanlar akademiyasi tomonidan 1928-yili nashr etilgan. Undan V.V. Bartoldning bugun ham o'z ilmiy ahamiyatini to'liq saqlab qolgan “**Mir Ali Sher va siyosiy hayot**” nomli maqolasi o'rin olgan edi. 1940-yili Sobiq ittifoq Fanlar akademiyasining O'zbekiston bo'limi Navoiy asosiy asarlarning talqin-tavsifiga bag'ishlangan “**O'zbek adabiyotining asoschisi**” (“Родоначальник узбекской литературы”) nomli to'plamni chop ettirdi. Alisher Navoiy davri va ijodiy merosini har tomonlama chuqur o'rganishni ta'minlovchi materiallar Sobiq ittifoq Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti tomonidan 1946-yili chop etilgan ilmiy to'plamdan joy oldi.

Taqriz yozilayotgan ushbu to'plam ulug' shoir tavvalludining 500 yillik to'yi munosabati bilan 1948-yili may oyining ikkinchi yarmida Toshkentda o'tkazilgan shodiyonaga bag'ishlangan. Kitob Y.G'.G'ulomovning “**Navoiy davrini o'rganishga doir**” maqolasi bilan boshlanadi. Maqola V.V. Bartoldning yuqorida qayd etilgan asariga va 1946-yilgi to'plamdan joy olgan A.Y. Yakubovskiy maqolasiga² ma'lum darajada o'xshaydi. Maqolada qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi, lekin ularga berilgan ta'riflar bir tekis muvaffaqiyatli chiqqan emas. Muallif aytishicha, mo'g'ul xonlari “o'z hokimiyatlarini mustahkamlashda jaholatparast darveshlarga suyanlar”.

Lekin darveshlik jamoalarining gullab yashnashi XII va XIII asrlarga to'g'ri kelgani ayon haqiqat. Darvoqe, mo'g'ul xonlari bu munosabatlarga hech qanday yangilik kiritmay, o'z salafarlari siyosatini davom ettirdilar, xolos. 16-sahifada muallif naqshbandiya darveshlarini fan va madaniyatning hasadgo'y muxoliflari deb ataydi. Bunday umumlashma ta'rifni to'g'ri deb bo'lmaydi. Albatta, jamoaning ba'zi bir vakillari dunyoviy fanlar rivojiga qarshi kurashdilar. Lekin bu xususiyat butun jamoaga xos edimi? Shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, o'sha davr madaniyatining ikki taraqqiy parvar vakili – Jomiy va Navoiy shu tariqatga mansub edilar. Ularning taraqqiyotga muxolif tariqatga a'zo bo'lishlari haqiqatdan yiroqdir. Ko'rinib turibdiki, XV asr ilg'or kishilari ko'zi o'ngida naqshbandiylik, ba'zi bir tarixchilarimiz tasvirlaganidek vahimali emas.

Navbatdagi, R.N.Nabiyevning “**Movarounnahrning XV asrdagi siyosiy-iqtisodiy tarixidan**” maqolasi naqshbandiya tariqatining mashhur namoyondalaridan biri Xo'ja Ahror ta'rifiga bag'ishlangan. Muallif bu badavlat ruhoniyni iloji boricha qora bo'yoqlarda yoritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Shunga qaramay, u buning uddasidan chiqolmagan, natijada qator noaniqliklar yuzaga kelgan. 32-sahifada muallif Navoiy tomonidan Sulton Husaynning o'g'liga yozilgan mashhur maktub haqida gapiradi, lekin negadir shunday qayd etadi: “U garchi viloyat hukmdoriga bag'ishlangan bo'lishiga qaramay, maktubda Navoiy mamlakatni qanday boshqarish bo'yicha gapiradi”. Nima uchun “garchi”? “Garchi” emas, maktub aynan viloyat hukmdoriga bitilgan. Navoiyning hokimiyat jilovini qo'lida tutmagan kishiga pand-nasihat qilishi har qanday mantiqqa ziddir. Lekin gap bunda emas. Navoiy mamlakat uchun bir qator foydali tadbirlarni,

¹ Taqriz 1991-yili “Sharq yulduzi” №7 da nashr etilgan.

² Алишер Навои. Сборник статей. Москва-Ленинград. 1946. Eslatib o'tamiz, A.Yakubovskiy mazkur maqolasining o'zbekcha tarjimasini Alisher Navoiy nomli Adabiyot muzeyining Navoiyshunoslar arxivida saqlanadi.

chunonchi, “tamg‘a”³ solig‘ini joriy etmaslikni taklif etadi (33-sahifa). Navoiy bildirgan takliflar haqida muallif bunday deydi: “Shubhasiz, bayon etilgan tadbirlar Navoiyning jamiyat oldidagi katta xizmatidir”. Biroq biz 38-sahifada quyidagi da’voga duch kelamiz: “Xo‘ja Ahror o‘zining savdo ishlarini yurgizishda halaqit bergani uchun, “tamg‘a” solishni butunlay bekor qilish masalasini qo‘ydi ...” Nega endi bu taklifni Navoiy aytsa, ijobiy-u Xo‘ja Ahror aytsa, salbiy bo‘ladi?

Y.G‘.G‘ulomov maqolasida bayon etilishicha, Sulton Husayn amaldorlari, jumladan, Navoiy ham xalqni behisob mashaqqatlardan qutqarish niyatida o‘z mablag‘lari hisobidan fuqaro zimmasidagi soliqlarni to‘laganlar. 40-sahifada R.N.Nabiyev quyidagi ma’lumotni keltiradi: bir safar Xo‘ja Ahror ham xuddi shunday ish tutib, ya’ni 300 ming dinor to‘lab toshkentliklarni og‘ir soliqdan qutqaradi. Biroq deydi maqola muallifi, “bu soxta harakat Xo‘ja Ahrorning odamlarga g‘amxo‘rligini ko‘z-ko‘z etish maqsadida qilingan bo‘lib, aslida xayrixohlikdan nishona ham yo‘q edi”. Ko‘z-ko‘z qilishmi yoki boshqa narsami, har holda odamlar soliqdan ozod etilgan. Nega endi bu ish Navoiy va boshqa amaldorlar tomonidan qilinsa, o‘zini ko‘rsatish emas-u, Xo‘ja Ahror amalga oshirsa soxta harakat deyiladi! Biz Xo‘ja Ahrorni yoqlamoqchi emasmiz, biroq shuni yodda tutish kerakki, Jomiy va Navoiy unga hurmat bilan munosabatda bo‘lganlar, ularning mamlakatni boshqarish haqidagi qarashlari ko‘p jihatdan Xo‘ja Ahror qarashlariga yaqin edi. Mulohaza qilib ko‘rilsa, maqolada keltirilgan ma’lumotlar asosida Xo‘ja Ahror zamonasining oddiy feodal amaldorlaridan ham yomonroq bo‘lgan deb o‘ylash, aslo mumkin emas.

Balki, muallifning unga nisbatan haddan ziyod sovuq munosabatini “Xo‘ja Ahror guruhi bilan haqiqiy darveshlik o‘rtasida hech qanday ummumiyluk yo‘q edi” degan so‘zlari bilan izohlash mumkindir. Haqiqiy darveshlik unchalik ijobiy hodisa emas. Jomiy XV asrdayoq darveshlikni qoralagan. Navoiy ham xuddi shunday munosabatda bo‘lgan, qat’iy aytish mumkinki, ular haq edilar.

“**Navoiyning ba’zi bir ijtimoiy-siyosiy qarashlari**” deb nomlangan uchinchi maqola V.Y. Zohidov qalamiga mansub. Muallif so‘zni fors tasavvuf shoiri Jaloliddin Rumiy (XIII asr) va Navoiyni insonga bo‘lgan qarashlarini bir-biriga zid qo‘yishdan boshlaydi. Maqola muallifining fikricha, Rumiy “insonni mavhum xudoning soyasi” deb hisoblab, undan nafratlangan, Navoiy esa “hatto farishtalarni inson oldida sajda qilishga majbur etgan”. Biroq muallif tomonidan qayd etilgan Navoiyning so‘zlarini Qur’onning ma’lum joyidan olingan oyatning boshqacha ifodasi deb tushunish kerak, xolos. Rumiy insondan jirkangan emas, balki uni hatto “farishtalardan a’lo” deb hisoblagan. Shundan keyin u Navoiy sinfiy kurash (qarang, 60-sahifa) haqida atroflicha tushunchaga ega bo‘lmaganligi to‘g‘risida gapiradi va Navoiy uni bilmagan, Navoiy buni bilmagan deb bot-bot takrorlaydi. Maqolada Navoiydan keltirilgan iqtisoblar haddan ziyod noaniq, muallif o‘z fikrlarini izohlab bormaydi, shu bilan birga “**tekinox‘r ruhoniylarning vakillari**”, “**yaramas**” kabi XV asr uchun mutlaqo yot bo‘lgan iboralarni qo‘llaydi. Shunday qilib, V.Y. Zohidovning tadqiqoti unchalik ishonarli chiqmagan. Muallif XV asr kishilarining fikrlash tarzini hisobga olmay, ularni zamoniylashtirgan. Maqola imlo va matbaa xatolari bilan to‘lib-toshib yotibdi. Qolaversa, to‘plamda g‘ij-g‘ij xato uchraydi. Chamasi u muharrir tomonidan diqqat bilan ko‘rib chiqilmagan. 62-sahifadagi uch izohda mashhur so‘fiy imom G‘azzoliyning kitobi Ahmad Yassaviyga nisbat berilgan.

“**Navoiyning g‘oyalar dunyosi**” sarlavhali maqola M.Oybek va A.Deych qalamiga mansubdir. Mazkur ish Navoiy dunyoqarashining asosiy nuqtalarini aniq ochib bergan. Unda bir qator qiziqarli mulohazalar bor va bu fazilat ulug‘ shoir ijodini o‘rganishni chuqurlashtiradi. Fursatdan foydalanib, ba’zi bir noaniqliklarni qayd etamiz. 85-sahifada shunday deyiladi: “Xudoni olamga singdirish g‘oyasi shoirning sevgan mavzusi”. Biroq birorta musulmon mutafakkiri dahriy bo‘lmay turib, “singdirish” g‘oyasi haqida gapira olmasdi. Navoiy ham bunday deb o‘ylamagan, balki hamma vaqt olamdagi xudoning “in’ikosi” haqida gapirgan. O’sha sahifada Navoiy so‘fiylarning dunyoni bilish

³ Savdogar va hunarmandlardan olinadigan soliq – A.E.

mumkin emas degan fikrlariga salbiy qaragani va ongni ustun qo'ygani haqida gapiriladi. Biroq 96-sahifada o'qiymiz: "haqiqatni idrok etishda ongni inkor etgan". To'g'ri, Navoiyda ziddiyatlar bor, lekin Jomiyga yaqinligi tufayli u dunyo sezgilar orqali anglanadi degan fikrga yaqin turgan va ongni bilishning yagona manbai deb hisoblamagan. 100-sahifada mualliflar Navoiyni fatalizm (taqdirga tan berish) ga qarshi kurashga majbur qilishadi va shoirdan iqtiboslar keltirishadi, lekin ularni taqdirga tan berishni inkor etish emas, balki e'tirof etmoq deb hisoblamog kerak. Biroq bunday anglashilmovchilik ko'p bo'lmay, maqola yuqorida aytganimizdek qiziqarlidir.

"Hirot shahrining XV asrdagi tarixiy topografiyasi" nomli maqola Y.M.Masson qalamiga mansub. Muallif kamtarlik bilan 1946-yilgi to'plamda chop etilgan A.M. Beleniskiy maqolasini bir qadar to'ldirmoqchi ekanligini aytadi. To'ldirishga mo'jallangan manbalar borgan sari kengayib, juda katta risola holiga keladi va shubhasiz, to'plamning gultoji sanaladi. Manbalarning keng istifoda etilishi A.M. Beleniskiyning ishi to'la-to'kis emasligini va Y.M.Masson tomonidan "xom" deyilishi to'g'ri ekanini aniq-ravshan ko'rsatadi.

To'plam Y.G'.G'ulomovning Temurning dafn etilishi haqida qiziqarli va muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi yana bir maqolasi bilan yakunlanadi. Afsuski, bu maqolada ham muharrirning qat'iy qo'li yo'qligi sezilib turibdi. Bu qat'iyatsizlik oqibatida "ansambillik" singari uslubiy befarqlikka va ancha matbaa xatolarga yo'l qo'yilgan, ayniqsa, sharqona so'zlar noto'g'ri ishlatilgan. Garchi, 1946-yilgi to'plam yuzaki tahrir etilgan va ko'plab matbaa xatolari bilan chop etilgan bo'lsa-da, ushbu to'plamda tuzatishlarga haddan tashqari e'tiborsizlik bilan qaralgani kishini hayron qoldiradi.

To'plamga umumiy baho berib shuni e'tirof etish lozimki, u ba'zi bir nuqsonlarga qaramay ulug' shoir hayoti va ijodini o'rganishni tezlashtiradi.

Tarjimon: Abdurasul ESHONBOBOYEV

